

תולדות חג שמחת־תורה

השתלשלות מנהגיו
בתפוצות ישראל לדורותיהן

מאת

אברהם יערי

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

ראשיתו של חג שמחת תורה בבבל

חג שמחת-תורה שאנו חוגגים בימינו בארץ-ישראל ביום שמיני של חגי-הסוכות, שמיני עצרת (כ"ב בתשרי), ובכל תפוצות הגולה ביום תשיעי ספק שמיני (כ"ג בתשרי), הוא חג שנוגד בבבל, ואילו בארץ-ישראל לא הגוהו כלל עד סוף תקופת הגאונים. עיקר החג היה על שם שבאותו יום סיימו לקרוא את חמשה חומשי תורה. והרי רק בבבל סיימו את התורה פעם בשנה, ואילו בארץ-ישראל סיימו את התורה אחת לשלש שנים, וקצתם אחת לשלש שנים ומחצה, ולא יכלו איפוא לחוג את חג הסיום ביום קבוע בשנה. בני בבל היו מחלקים את התורה לחמשים וארבע פרשיות, כמספר השבועות בשנה מעוברת, ובשנה רגילה היו מצרפים שתי פרשיות, ואילו בני ארץ-ישראל חילקו את התורה למאה חמשים וחמשה "סדרים", אותם שסיימו את התורה אחת לשלש שנים, או למאה שבעים וחמשה סדרים², אותם שסיימו את התורה אחת לשלש שנים ומחצה.

הבדל זה בחלוקת קריאת התורה בין בני בבל לבני ארץ-ישראל נמשך גם בתקופת הגאונים והיה קיים עוד אפילו בסוף ימי שלטון הצלבנים בארץ, בימי הרמב"ם ובנו ר' אברהם. ולא עוד אלא אפילו בני ארץ-ישראל שיבשו במצרים והתפללו בבית-כנסת מיוחד משלהם, נהגו בקריאת התורה כבני ארץ-ישראל. הנוסע בנימין מטודילה, שעבר במצרים בשנת 1170 לערך מספר על כך: "ושם [בקאהיר] שני בתי כנסיות, אחת לאנשי ארץ-ישראל ואחת לאנשי בבל, וקורין לכנסת אנשי ארץ-ישראל 'כניסה אל-שאמיין' ולכנסת אנשי בבל 'כניסה אל-עראקין', ואינם נוהגים כולם מנהג אחד בפרשיות ובסדרים של תורה, כי אנשי בבל נוהגים לקרות בכל שבוע פרשה, כמו שעושים בספרד, ובכל שנה ושנה מסיימים את התורה, ואנשי ארץ-ישראל אינם נוהגים כך, אבל עושים מכל פרשה ג' סדרים ומסיימים את התורה לסוף ג' שנים, ויש ביניהם מנהג ותקנה להתחבר כולן ולהתפלל ביחד ביום שמחת תורה וביום מתן תורה"³. את סוף דברי בנימין מטודילה יש

1. "דמסקי לדאורייתא בתלת שנין" (בבלי מגילה, כ"ט, ב').

2. "הילכך קבעו מאה ושבעים וחמשה סדרים בתורה בכל שבת ושבת עולת-תמיד" (מסכת סופרים, פרק ט"ז, הלכה י').

3. מסעות בנימין מטודילה, מהדורת אדלר, עמ' ס"ג.

פרק ראשון

להבין, שביום שמחת-תורה היו בני ארץ-ישראל שבקאהיר הולכים לבית-הכנסת של בני בבל כדי לשמוח אתם ביום-הגם. וכן כותב הרמב"ם במשנה-תורה (הלכות תפלה, פרק י"ג, הלכה ה'): "המנהג הפשוט בכל ישראל שמשלימין את התורה בשנה אחת, מתחילין בשבת שאחר חג הסוכות וקורין בסדר בראשית, בשניה אלה תולדות [נח], בשלישית ויאמר יי אל אברם, וקוראין והולכין על הסדר הזה עד שגומרים את התורה בחג הסוכות. ויש מי שמשלים את התורה בשלש שנים [היינו בני ארץ-ישראל], ואינו מנהג פשוט [שנתפשוט]".

ולא זו בלבד שבני ארץ-ישראל לא היו מסיימים את התורה אלא פעם בשלש שנים או בשלש שנים ומחצה, אלא שיום הסיים לא היה שוה בכל הקהלות, הללו סיימו בשבת זו והללו בשבת אחרת. אולם משיימו נהגו לעשות סעודת-סיום. על הפסוק שבו מסופר על שלמה המלך: "ויבא ירושלם ויעמד לפני ארון ברית ה' ויעל עלות ושלמים ויעש משתה לכל עבדיו" (מל"א, ג', ט"ו) דרש חכם ארץ-ישראלי: "מכאן שעושים סעודה לגמרה של תורה"⁴. היתה זו שמחה מעין שמחת סיום מסכת בשיבות⁵. אבל לא היתה זו שמחה משותפת לכל העם, שהרי לא כל העם סיים את התורה באותו יום.

הבדל זה שבין ארץ-ישראל ובבל לגבי חג שמחת-תורה היה בולט כל-כך עד שנכלל בספר הכולל הבדלי המנהגים שבין שתי הארצות הללו שנתחבר בסוף המאה השביעית או בראשית המאה השמינית. שם נאמר:

"בני בבל עושים שמחת תורה בכל שנה ושנה בחג הסוכות, וכל מדינה וכל עיר קורין בפ' [בפרשה] אחת; בני ארץ ישראל אין עושים שמחת תורה אלא לשלש שנים ומחצה, וביום שישלימו הפרשה שקורין בפלך זה אין קורין בזה"⁶.

משניצח מנהג בבל, בענין קריאת התורה כולה תוך שנה אחת, ונתפשוט לספרה, ואף לצרפת ואשכנז, שבעניני-תפלה רבים הלכו אחרי מנהג ארץ-ישראל, נתפשוט גם בכל תפוצות הגולה המנהג לחוג חג שמחת תורה ביום תשיעי של חג הסוכות. ואילו בארץ-ישראל גופא, ובקהילות של בני ארץ-ישראל בארצות הסמוכות, ביחוד במצרים, המשיכו לנהוג כמנהג ארץ-ישראל וסיימו את התורה אחת לשלש שנים, וממילא לא היה להם חג שמחת-תורה, אולם ביום תשיעי של חג היו יהודי ארץ-ישראל שבמצרים יוצאים מבית-הכנסת שלהם והולכים לבית-הכנסת של בני בבל, כדי להשתתף בשמחתם, שמחת סיום התורה.

בפיוטי פייטני ארץ-ישראל אין למצוא, כמובן, שום פיוט שנתחבר במיוחד לשמחת-תורה. הפייטן הארץ-ישראלי ר' פנחס — שרב סעדיה גאון מזכירו בין

4 מאמר זה נמסר בשם רבי אלעזר (מדרש שיר-השירים רבה, פרק א') ובשם רבי יצחק (מדרש קהלת רבה, ראש פרק א').

5 "ואמר אביי: תיתי לי דכי חזינא צורבא מרבנן דשלים מסכתיה עבידנא יומא טבא לרבנן" (בבלי שבת, דף קי"ח, ב').

6 "אוצר חלוף מנהגים בין בני ארץ-ישראל ובין בני בבל, מהנורת ב. מ. לוי, ירושלים תש"ב, עמ' 98, סימן מ"ח; החילוקים שבין אנשי מנרה ובני ארץ-ישראל, מהנורת מ. מרגליות, ירושלים תרצ"ח, עמ' 169—173.

ראשיתו של חג שמחת תורה בבבל

"המשוררים הקדמונים" יוסי בן יוסי, יניי, הקליר ויהושע, וישב בארץ־ישראל במחצית השניה של המאה השמינית לערך—חיבר קרובות לשמיני עצרת, ואין בהם, כמובן, זכר כל־שהוא לשמחת־תורה.⁷

ואם תשאלני, הרי אנו מוצאים בסידורים ומחזורים ובקבצי־פיוטים בכתב־יד ובדפוס כמה פיוטים לשמחת־תורה שנתחברו בודאי על־ידי פייטני ארץ־ישראל, אשיב לך, שהפיוטים הללו לא נתחברו אלא בקרובות לסדר "וזאת הברכה", שנקרא בארץ־ישראל באחת השבתות, ומשהנהיגו בני־בבל לקרוא פרשת וזאת הברכה ביום תשיעי של חג הסוכות, והוא יום טוב שני של שמיני עצרת, השתמשו בפיוטים הארץ־ישראליים ההם ליום זה, או שהשתמשו בפיוטי שמיני עצרת של פייטני ארץ־ישראל גם לשמחת־תורה, כשם שהשתמשו ביום טוב שני של גליות בשאר החגים בפיוטיהם של פייטני ארץ־ישראל שנתחברו מעיקרם ליום ראשון של חג וביום־טוב אחרון של גליות בפיוטים שנתחברו מעיקרם ליום שביעי של חג; ואף מתוך שאר פיוטי ארץ־ישראל בחרו קטעים שיש בהם משום שמחה וגיל והשתמשו בהם ביום שמחתם, יום שמחת־תורה, אבל מעיקרם לא פייטו פייטני ארץ־ישראל פיוטים ליום שמחת־תורה שלא היה קיים אצלם כלל. ואפשר שפייטו פיוטים לסיום התורה שחל אצלם באחת משבתות השנה.

אמרנו לעיל שהג שמחת־תורה ביום אחרון של חג הסוכות נולד בבבל כחג סיום־התורה. נשאלת איפוא השאלה למה קראו בני בבל פרשת "וזאת הברכה" ביום טוב אחרון של חג הסוכות ולא קראו בו בפרשת המועדות שבפרשת ראה כבכל שאר יום־טוב שני של גליות? ולמה לא קראו פרשת "וזאת הברכה" בשבת, ככל שאר הפרשיות, שהרי אין בה שום דבר מעניני החג? ואם רצו לסיים את התורה בסוף השנה לפי הלוח, היה להם לקרוא פרשת "וזאת הברכה" בשבת שלפני ראש השנה?

התשובה לכך היא (כפי שנראה בפרוטרוט להלן בפרק ג'), שתקנה קדומה היתה בידם, שיש לקרוא את שתי פרשיות הקללות שבתורה, פרשת "בחקתי" שבספר ויקרא ופרשת "כי תבוא" שבספר דברים, בשתי השבתות שלפני ימי הדין, בשבת שלפני חג העצרת, הוא חג השבועות, שבו נידונין על פירות האילן, ובשבת שלפני ראש־השנה, יום הדין לבני אדם, כפי ששנינו בברייתא: "ר' שמעון בן אלעזר אומר: עודא תיקן להם לישראל שיהו קורין קללות שבתורת כהנים קודם עצרת, ושכמשנה תורה קודם ראש השנה, מאי טעמא? אמר אביי, ואי תימא ריש לקיש: כדי שתכלה השנה וקללותיה... עצרת נמי ראש השנה היא, דתנן: ובעצרת על פירות האילן".⁸ ומאחר שלא יכלו לקרוא פרשת "וזאת הברכה" בשבת שלפני ראש השנה, דחו קריאתה ליום אחרון של חג, ראשית מפני שהשבתות שבין ראש השנה לסוכות

7. מ. זולאי, ארץ־ישראל ועליית־רגלים בפיוטי ר' פנחס—ירושלים, מחקרי ארץ־ישראל לכבוד ישעיהו פרס במלאת לו חמש ושבעים שנה, ירושלים תשי"ג, עמ' 11—פ"א.

8. בבלי מגילה, ל"א, ב'.